УДК 94(477):323.1(47+57)«18»

Тарас Шевченко і доля «малоросійського проекту» XIX ст.

Наумов С. О.

У статті дається характеристика «малоросійського проекту»; розглядаються його вплив на Тараса Шевченка, відображення ідей «малоросійського проекту» у творчості поета, роль Т. Шевченка у творенні альтернативного «українського проекту».

Ключові слова: *Тарас Шевченко, націотворення, «національний проект», «малоросійський проект».*

Мабуть, кожен, хто береться за написання тексту, присвяченого Тарасові Шевченку, мимоволі відчуває особливу відповідальність. Справа не тільки в незаперечній для українців геніальності поета, а й у його неймовірній популярності і «відомості». Про останнє свідчить хоча б кількість написаного про Т. Шевченка: для прикладу, найновіший бібліографічний покажчик «Історична Шевченкіана», де зібрано інформацію про «книги, статті, публікації з періодичних та продовжуваних видань, наукових збірників, матеріалів конференцій, надрукованих в Україні та за її межами українською та російською мовами за період з 1842 по 2015 рік», з доповненням про видання іноземними мовами з фонду Національної історичної бібліотеки України та Інтернет ресурси, містить 4 804 позиції [11, с. 3]. «*Уже для багатьох поколінь українців* – і не тільки українців – Шевченко значить так багато, що сама собою створюється ілюзія, ніби ми все про нього знаємо, все в ньому розуміємо, і він завжди з нами, в нас», – писав у цьому зв'язку І. Дзюба. І тут же уточнював: «Та це лише ілюзія. Шевченко як явище велике і вічне – невичерпний і нескінченний» [6, с. 288].

З цією невичерпністю пов'язана ще одна особливість сприйняття Тараса Шевченка в українській свідомості: він завжди актуальний, причому одночасно для дуже різних потреб і суспільно-політичних

© Наумов С. О., 2017

сил. Більше того, кожна епоха являє «свого» Шевченка, з одного боку, віддаючи данину багатовимірності його духовної спадщини, а з іншого – нещадно й не завжди коректно експлуатуючи її у власних цілях (О. Забужко делікатно означує це явище як «функціональне шевченкознавство» [9, с. 6]). Власне, так повелося ще за його життя, і вже пізніший сучасник Великого Кобзаря М. Драгоманов відзначав, що всі, «хто брався писати про нього перш усього думали про себе, і *кожний повертав Шевченка, як йому на той час було треба, та глядячи на те, перед ким говорилось про українського кобзаря*» [8, с. 327]. При відзначенні 100-річчя з дня народження поета на це вказував Д. Донцов: «Знову старають ся почитателі великого поета зробити його таким, яким вони-б охоче його бачили і яким він ніколи не був… Кождий намагаєть ся вбрати його в свій власний кожух, кожний з апльомбом заявляє, що як-би Шевченко був жив, то був би певно “з нами”…» [7, с. 5].

Під цим кутом зору перед сучасним дослідником Шевченкової творчості та громадської діяльності постає справді непросте завдання: як знайти нові підходи й перспективи, поєднати «вічне» і «модне», ідеї XIX і XXI століття, уникнувши при цьому кон’юнктурщини, вульгаризації, фальшивої патетики.

Одним із традиційних напрямків історичних студій, присвячених Т. Шевченку, є дослідження його впливу на розвиток українського національного руху, процес українського націотворення. Проте досі, схоже, не робилося спроб поглянути на цю проблему крізь призму популярної в сучасній націології теорії «національних проектів». «Національний проект» змістовно виглядає як процес створення певною соціальною групою нового образу, нового уявлення суспільства про себе (як про націю) і прищеплення його достатньо довільно визначеному людському колективу. Стосовно реалій «доби Шевченка», тобто Наддніпрянської (підросійської) України XIX століття, найчастіше говорять про два тогочасні «національні проекти», які конкурували між собою, – український (тут із праць останніх років варто відзначити дослідження В. Венгерської [1]) і «великої російської нації» (найбільш вичерпно ця боротьба відображена у працях О. Міллера [15; 16; та ін.]), хоча ними справа не вичерпувалась [див., напр.: 4].

На нашу думку, звернення лише до цих «проектів» недостатнє. По-перше, в такому випадку йдеться про сформовані «проекти»,

тож фактично поза полем зору залишається ембріональна фаза «національних проектів», коли їхні параметри тільки починали вимальовуватись. Крім того, можна висловити припущення про існування специфічного різновиду суспільних «проектів», пов'язаних з національним питанням. Він трапляється в ситуації з достатньо високим рівнем подібності/спорідненості домінантних і домінованих етносів, коли останні усвідомлювали своє підпорядковане становище, але сприймали його як доволі комфортне, релевантне, в чомусь навіть виграшне.

Ці дві обставини, застосовані щодо історії українських земель, які перебували у складі Російської імперії, слугували підставою для виокремлення «малоросійського проекту» – відповідно як до найбільш поширеної назви/самоназви цих земель та місцевого населення (Малоросія – малороси), яких він стосувався, так і до змісту самого проекту [докл. див.: 17]. «Малоросійський проект» в даному випадку розуміється як уявлений «образ» Малоросії (сукупність уявлень та ідей щодо минулого, становища і перспектив українських земель та їх населення у складі Російської імперії), сформований у межах національного дискурсу з відповідним зосередженням на питаннях етнокультурного, націотворчого характеру; процес його творення та суспільної імплементації.

Генетично «малоросійський проект» тісно пов'язаний з тією версією розв'язання «малоросійського питання» (тобто проблеми статусу Малоросії, її інтеграції й самобутності), яку можна назвати «старшинсько-шляхетським проектом» XVIII ст. За змістом і характером «старшинсько-шляхетський проект» був консервативним, політичним і становим. Іншим джерелом «малоросійського проекту» була «некозацька», властива передусім частині православного духовенства, так би мовити, русоцентрична суспільна думка Гетьманщини-Малоросії кінця XVII-XVIII ст. (починаючи з «Синопсиса» 1674 р. [12, с. 141-144; 13, с. 59]). Представники обох цих напрямів розмірковували над майбутнім Гетьманщини-Малоросії у складі Російської імперії, але керувалися різними цілями й аргументами. Виразники поглядів шляхти робили акцент на самобутності Малоросії, військових заслугах, необхідності збереження чи відновлення елементів самоврядного устрою, станових правах. Їхні опоненти апелювали до змісту таких категорій, як держава, народ, релігія,

історія, культура, наголошуючи на моментах спорідненості великоі малоросів та обстоюючи потребу їх єднання.

По мірі «згасання» козацької автономії та надії на її відродження на межі XVIII-XIX ст. відбулося фактичне зближення цих двох версій з явним превалюванням ідеології спорідненості/єднання. Безсумнівність належності до імперії та «російського світу», безальтернативність імперської долі для Малоросії стали домінантами нового суспільного «проекту». Іншою його складовою були пам'ять про славне минуле без жодної проекції на сучасність та «малоросійський сентимент» – теплі почуття до рідного краю, його природи, мови, культури. «Імперська» та «малоросійська» складові нерозривно присутні в малоросійській публіцистиці того часу – записках з обґрунтуванням шляхетських заслуг і прав, історичних творах, памфлетах тощо, авторів яких можна вважати співтворцями початкової версії «малоросійського проекту».

Втім, «гармонія» цих двох начал практично відразу стала підриватися на психологічно-побутовому ґрунті. Новоявлені малоросійські патріоти імперії, інтенсивність контактів яких з російським суспільством унаслідок реформ останньої чверті XVIII ст. істотно зросла, далеко не завжди відчували себе рівними чи «своїми», а свої символічні цінності – визнаними. Це влучно підмітив і, мабуть, відчув на собі Ю. Венелін, який був прихильником концепції «великої російської нації» [15, с. 60]. Відомий сарказм Ю. Венеліна з приводу «іншування» «малоросів» «великоросами» («и в самом деле, можно ли человека почесть своим, который не носит красной или цветной рубашки, называет щи борщом и *не гаварит харашо,* а *добре!»*) свідчить про гостроту сприйняття цього явища «малоросами» і його поширеність, причому, не лише серед простолюду («бородачів»), а й поміж культурних еліт [2, с. 792].

Як наслідок, в освіченому середовищі мало- і великоросів у 1830-х роках розгорілася доволі гостра суспільна полеміка з питань культурного характеру, щодо «малоросійських» цінностей і претензій. Назва цитованої праці Ю. Венеліна («О споре между южанами и северянами насчет их россизма»), написаної саме в той час, вдало віддзеркалює якраз сутність, зміст цієї полеміки. В даному випадку вона стосувалася вже не станових прав малоросійської еліти, її чеснот і заслуг перед російським престолом (що було характер-

ним для малоросійської літератури другої половини XVIII – початку XIX ст.), а проблем історії, походження, етнокультурної специфіки і «статусності» двох, за тогочасною термінологією, «племен». Паралельно розгорталися запеклі дискусії з приводу «малороссийского наречия/языка» та його претензій на статус повноцінної літературної мови. Звернення до означеного предмету було немислиме в рамках «старшинсько-шляхетського проекту» (де мова не фігурувала серед символічних цінностей, збереження яких видавалось актуальним) і виразно засвідчує засадничу відмінність між ним та «малоросійським проектом», тяжіння останнього до національного дискурсу. Наприкінці 1830-х – на початку 1840-х рр. полеміка, яка до того велася здебільшого на приватному рівні, почала набувати публічного, а отже, суспільно значущого характеру, масштаби її істотно зросли.

Посилення негативних оцінок на адресу української мови й літератури певною мірою було пов'язане з загальною ситуацію в російському суспільстві, а саме піднесенням патріотичних і націоналістичних (в широкому сенсі) настроїв, що підігрівалися офіційною політикою. В її основу в 1830-х роках було покладено відому уваровську тріаду, базовану, зокрема, на російській національній ідеї [3; 10, с. 339-374; 20]. Започаткована «націоналізація» громадської сфери, культури й політики, декларованe вибудовування їх на «истинно русских началах» ставили малоросів перед проблемою вибору, з'ясування своєї причетності / непричетності до цього й «русскости» взагалі.

Однією з відповідей на цю проблему стало народження «українського проекту», яке припало на 1840-і роки і знайшло відображення насамперед у творчості П. Куліша й Т. Шевченка, діяльності Кирило-Мефодіївського товариства. Український націоналізм постав як один із варіантів відповіді на «малоросійське питання» і в цьому сенсі був продовженням «малоросійського проекту». Проте з точки зору її змісту, який кардинально відрізнявся, «український проект» виступав як заперечення свого предтечі.

У більшості освічених малоросів новонароджена ідеологія українського націоналізму тоді не знайшла підтримки, вони залишилися відданими традиційним цінностям «малоросійського проекту». Останній з виникненням «українського проекту» почав відігравати іншу суспільну роль, ніж раніше. З предтечі «українського

проекту» він поступово перетворився в знаряддя боротьби проти нього. У певному сенсі, як частину проекту «великої російської нації», його можна вважати альтернативним «національним проектом».

В цій новій якості «малоросійський проект» дістав потужну підтримку з боку російських інтелектуалів, суспільства і влади, що було одним із головних чинників його життєвості. Разом з тим він упродовж другої половини XIX – початку XX ст. все більше втрачав риси інтеграційного і набував ознак асиміляційного проекту, який передбачав не просто максимальне зближення східнослов'янських етносів, а їх цілковите злиття шляхом культурної трансформації (в перспективі – акультурації) малоросів і білорусів та засвоєння ними російської культури й ідентичності, коли «російськість малороса сприймалася (чи її представляли) як природній стан» [13, с. 109].

В такому вигляді «малоросійський проект» поступово втрачав свою «автохтонність», оригінальність, привабливість і підтримку малоросів, що стало, на нашу думку, однією з головних причин поразки проекту «великої російської нації». З боку адептів «українського проекту», особливо радикально налаштованих, «малоросійський проект» зазнавав чимдалі гострішої критики, так що вираз «малоросійство» в їхньому словнику на межі XIX-XX ст. набув зневажливо-ворожого забарвлення. В «Profession de foi молодих українців» Братства тарасівців і «Самостійній Україні» М. Міхновського «малоросійство» прирівнювалося до національної зради. Цей «ментальний поворот» був значною мірою інспірований діяльністю українських патріотів, серед яких Т. Шевченку належить ключова роль.

Проблему «Тарас Шевченко і "малоросійський проект"» варто розглянути за трьома напрямками: вплив «проекту» на Шевченка; відображення ідей «малоросійського проекту» у творчості поета; Т. Шевченко і творення «українського проекту».

Т. Шевченко, становлення світогляду якого припадає на 1830-і рр., не міг уникнути впливу ідей безальтернативного тоді для «мислячого малороса» «малоросійського проекту». Вихований у стихійно-українському селянському середовищі з його пієтетом до славної козацької минувшини, юнак черпав знання про ту добу з праць, що були головною історичною підвалиною «малоросійського проекту», – «Історії Малої Росії» Д. Бантиша-Каменського та «Історії Русів», яка «осталася назавжди головним джерелом його історичних ві-

домостей про минуле України» [19, с. 261]. Ці впливи особливо помітні в ранній творчості Т. Шевченка, проте певною мірою вони були присутні і згодом, творячи, разом з іншим, ту частину його свідомості, яку Г. Грабович назвав «пристосованою» особистістю, де поет «усвідомлює себе часткою імперської реальності» [5, с. 16]. Щоправда, таку оцінку послідовно заперечувала О. Забужко, але й вона визнає роздвоєння світу «зовнішнього» і «субстанційного», наголошуючи водночас, що це «класична… проблема українського дуалізму», «аж ніяк не спеціально Шевченкова» [9, с. 43].

Про Шевченкове сприйняття певних ідей чи складових «малоросійського проекту» можна говорити в категоріях часткового чи вибіркового (окремі ідеї, твори, періоди). Натомість творчість, взята в цілому, тим більше щодо «проекту» як цілісного варіанту вирішення долі українських земель та їх населення у складі Російської імперії, не залишає сумнівів у тому, що Т. Шевченко не просто заперечував такий варіант, а й був чи не найуспішнішим його руйнівником. Засобами поетичного слова він з надзвичайною силою підривав основи «проекту», передусім на емоційно-психологічному рівні, нещадно висміював його символічні цінності, «знеславлюючи» перебування України у складі Росії та пов'язані з ним дії українських служилих еліт, починаючи з Б. Хмельницького й закінчуючи «землячками» сучасної доби. Поет свідомо акцентував увагу читачів на негативних моментах імперського періоду української історії, протиставляв малоросійську соціальну верхівку народним масам, показуючи жадобу й плазування перед владою одних та знедоленість інших. Майстерно, нерідко гіперболізовано зображуючи малоросійську «руїну» сучасності («…аж страх погано / У тім хорошому селі..»), він не залишав шансів типовій для «малоросійського проекту» ідилічній картині («…край, где всё обильем дышит…» – з вірша О. Толстого 1840-х рр., який за змістом цілком міг би вважатися поетичним маніфестом «малоросійства»). Бурхливі, не у всьому справедливі інвективи, адресовані козацькій еліті періоду Гетьманщини («Раби, подножки, грязь Москви, / Варшавське сміття – ваші пани / Ясновельможні гетьмани») поєднувалися з закликом до перегляду «славної» історії Малоросії: «Та читайте / Од слова до слова, / Не минайте ані титли, / Ніже тії коми, / Все розберіть...». Звідси вже робився висновок про необхідність нового погляду на історію народу та причини його

уярмленого становища: «…Та й спитайте / Тоді себе: що ми?.. / Чиї сини? яких батьків? / Ким? за що закуті?». Сама ж імперія для Шевченка цілком позбавлена будь-якого позитивного ореолу, жорстока, бездушна, хижа, субстанційно й тому вічно «несита», що прагне загарбати «світ Божий», «…неситим оком / За край світа зазирає – / Чи нема країни, / Щоб загарбать і з собою / Взять у домовину…» [21]. В цитованій поемі «Сон» не очевидно, що ця персоніфікація стосується саме Російської імперії, проте контекст, зазначені амбіції щодо загарбання цілих країн та їх катастрофічні наслідки дають підстави так думати. За слушним зауваженням О. Забужко, здійснена Шевченком «символічна «детронізація» «государя» і відповідне «розжалування» *всієї* імперії, …перевернуло «малоросійський» космос із голови на ноги, забезпечивши йому власне підґрунтя. З цих «руїн імперії» Малоросія вийшла – Україною» [9, с. 81].

Долаючи стереотипи «малоросійства», Т. Шевченко вже в першій половині 1840-х років актуалізує потребу альтернативного суспільного проекту, яким зрештою і стає «український проект». Можна погодитися з О. Пріцаком [19, с. 267] та іншими дослідниками, котрі вважають, що переломним у житті і творчості (від себе додамо – й у світогляді) Т. Шевченка став 1843 р. Перша масштабна поїздка регіонами України, відвідини осередків запорізького козацтва (Хортиця), Гетьманщини (Київ, Чигирин, Суботів, Батурин), гайдамаччини (Холодний Яр) та ін., зустрічі з представниками малоросійської культурної і соціальної еліти та простолюдом прискорили перехід від селянського світогляду й «малоросійства» до української національної ідентичності. Здійснити цей перехід допомогло знайомство з П. Кулішем, яке сталося того ж 1843 р. Куліш випереджав Шевченка в освіченості, розумінні суспільних процесів, а головне – в національній ідентичності, був першотворцем основ «українского проекту» [докл. див.: 18].

Причетність Т. Шевченка до творення «українського проекту» варто характеризувати насамперед з огляду на його загальновідому роль у формуванні, поширенні й визнанні нової української літератури та літературної мови, що є підвалиною «національного проекту». Разом з тим слід відзначити й Шевченків історичний міф про Україну, який не будучи ані цілісним, ані науковим (ще В. Антонович наголошував, що Т. Шевченко використовував дуже обмеже-

ний, часто недостовірний історичний матеріал, але інтуїтивно відгадував перебіг історичного життя [14, с. 16-17]), все ж мав потужний вплив на суспільну свідомість завдяки незрівнянній силі слова поета. Нарешті, твори Шевченка, закладені в них ідеї революційного характеру і критичні щодо імперії та «малоросійства» стали важливою складовою української ідентичності, агітаційно-пропагандистського арсеналу всіх національних організацій імперської і постімперської доби. Надзвичайне інструментальне значення для українського руху мали не лише твори, а й сам образ Т. Шевченка, зведений у культ, які стали «національно-консолідуючим міфом», мали інтеграційне призначення для підавстрійських та підросійських українців [9, с. 5; 14, с. 28]. Тому не виглядає перебільшенням твердження Г. Грабовича, який вважав загальновідомим, «що не тільки українська література, але й українське культурне й політичне життя, та й сам національний рух дев'ятнадцятого століття вирішальним чином сформовані Шевченком» [5, с. 8].

Сказане дає підстави вважати Т. Шевченка не лише руйнівником «малоросійського проекту», а й одним із фундаторів альтернативного «українського проекту», «будителів-творців» української нації. В цьому сенсі його нерідко порівнюють із «поетами-націотворцями» інших слов'янських народів, як-от Адам Міцкевич, Ян Коллар та інші [14, с. 51]. Втім, тут є істотна відмінність: через специфічний стан українського націотворення творчість Т. Шевченка не лише залишається історико-культурною спадщиною, духовною скарбницею нашого народу, а й зберігає свою суспільну актуальність для сьогодення.

Примітки

1. *Венгерська В. О.* Українські проекти та процеси націотворення в імперіях Романових та Габсбургів (кінець XVIII – початок XX ст.) / В. О. Венгерська. – Житомир, 2013. – 448 с.
2. *Венелин Ю.* О споре между южанами и северянами насчет их россизма / Ю. Венелин // Венелин Ю. Истоки Руси и славянства. – М., 2011. – С. 789-804.
3. *Вортман Р.* «Официальная народность» и национальный миф российской монархии XIX века / Р. Вортман // РОССИЯ / RUSSIA. – Вып. 3: Культурные практики в идеологической перспективе. Россия, XVIII – начало XX века. – М., 1999. – С. 233-244.

4. *Гаухман М. В.* Російська національна політика на Правобережній Україні (1905–1914): чотири національні проекти в одному політичному просторі / М. В. Гаухман // Дриновський збірник. – Х.; Софія, 2011. – Т. 4. – С. 141-150.
5. *Грабович Г.* Шевченко як міфотворець: семантика символів у творчості поета / Г. Грабович. – К., 1991. – 212 с.
6. *Дзюба І.* Довіку насущний / І. Дзюба // Світи Тараса Шевченка: Зб. статей до 175-річчя з дня народження поета. – Нью-Йорк; Париж; Сидней; Торонто; Львів, 1991. – С. 288-300.
7. *Донцов Д.* З приводу ювілею Шевченка / Д. Донцов // Ювілейна збірка статей про Тараса Григоровича Шевченка. В соті роковини Його народження. – Вінніпег, 1914. – С. 5-9.
8. *Драгоманов М. П.* Шевченко, українофіли й соціалізм / М. П. Драгоманов // Драгоманов М. П. Вибране («…мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні). – К., 1991. – С. 327-429.
9. *Забужко О.* Шевченків міф України: спроба філософського аналізу / О. Забужко. – 4-те вид. – К., 2009. – 148 с.
10. *Зорин А.* Кормя двуглавого орла...: Русская литература и государственная идеология в последней трети XVIII – первой трети XIX века / А. Зорин. – М., 2001. – 416 с.
11. *Історична* Шевченкіана : бібліогр. покажчик / упоряд.: Н. Г. Вощевська, З. Х. Мусіна, Т. А. Приліпко та ін. ; наук. ред., авт. вступ. ст. Г. В. Боряк. – К., 2016. – 576 с.
12. *Когут З.* Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної та модерної історії України / *З. Когут*. – К., 2004. – 352 с.
13. *Котенко А.* «Мы сами принадлежим к племени малорусскому»: до історії поняття «малорос» у Російській імперії / А. Котенко, О. Мартинюк, А. Міллер // Український гуманітарний огляд. – 2012. – Вип. 16-17. – С. 55-115.
14. *Литвин В. М.* Образи Великого Кобзаря в українській інтелектуальній історії (до 200-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка) / В. М. Литвин. – К., 2014. – 52 с.
15. *Миллер А. И.* «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX века) / А. И. Миллер. – СПб., 2000. – 260 с.
16. *Миллер А. Украинский вопрос* в Российской империи / *А. Миллер*. – К., *2013*. – 416 с.
17. *Наумов С. О.* «Малоросійський проект» XIX століття: до постановки питання / С. О. Наумов // Дриновський збірник. – Харків; Софія, 2014. – Т. 7. – С. 79-86.

18. *Наумов С. О.* Пантелеймон Куліш як співтворець «українського проекту» XIX ст. / С. О. Наумов // Українсько-македонський науковий збірник. –К., 2014. – Вип. 6. – С. 54-70.

19. *Пріцак О.* Шевченко – пророк / О. Пріцак // Світи Тараса Шевченка. – С. 249-276.

20. *Удалов С. В.* Теория официальной народности: механизмы внедрения / С. В. Удалов // Освободительное движение в России: межвуз. сб. науч. тр. – Саратов, 2005. – Вып. 21. – С. 77-85.

21. *Шевченко Т.* Повне зібрання творів у 12-ти т / Т. Шевченко. – Т. 1: Поезія 1837–1847. – К., 1990. – 526 с.

Наумов С. А. Тарас Шевченко и судьба «малороссийского проекта».

В статье дается характеристика «малороссийского проекта»; рассматриваются его влияние на Тараса Шевченко, отражение идей «малороссийского проекта» в творчестве поэта, роль Т. Шевченко в создании альтернативного «украинского проекта».

Ключевые слова: *Тарас Шевченко, нациестроительство, «национальный проект», «малороссийский проект».*

Naumov S. Taras Shevchenko and the fate of «Little Russian project».

In the article characteristic of «Little Russian project» is given; its influence on Shevchenko, reflection of «Little Russian project» ideas in the creativity of the poet, Shevchenko's role in the creation of alternative «Ukrainian project» are considered.

Keywords: *Taras Shevchenko, nation-building, the «national project», the «Little Russian project».*